

Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu Üzerine

Umut YOLSEVER¹

Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu Üzerine

Özet

Kazak Hanlığı, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kurulmuş ve kendi içlerinde cüz denilen muhtelif boy ve uruğları tek çatı altında toplamıştır. Lakin hanlık, tarihi boyunca da daimi olarak bitmek tükenmek bilmeyen siyasî kargaşa ortamı içerisinde kalmıştır. Çalışma içerisinde, Kazak Hanlığı'nın inşa edildiği karmaşık siyasî zemin temelden yani Cengiz Han döneminden başlanarak incelenmiştir. Devletlerin iç karışıklık sonucunda zayıfladıkları, zayıflayan devletlerin de bölünerek başka devletler oluşturdukları görülmüştür. Netice olarak da zayıflamaların sebebinin, adı geçen devletlerde güçlü bir otorite kurulamaması olduğu anlaşılmıştır. Güçlü otoriteye sahip olmayan devletlerin içerisinde yer alan kabileler, hanlıkların kurulup, yıkılmalarına önemli etkide bulunmuşlardır. Ayrıca kabilelerin, hanlık tahtına geçen hanların otoritelerine nüfuz ettikleri ve nüfuz etmeleri sonucunda yer aldıkları devleti zayıflattıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Doğu Deşt-i Kıpçak, Ebu'l Hayr Hanlığı, Kazak Hanlığı, Nogaylar.

Makale Türü: Araştırma

On the Political Situation of Eastern Dasht-i Kipchak During the Establishment of the Kazakh Khanate

Abstract

The Kazakh Khanate was established in Eastern Dasht-i Kipchak and gathered under one roof various tribes and urugs called as a juz. However, throughout its history, the khanate has remained in endless political turmoil. In the research, starting from the complex political ground on which the Kazakh Khanate was built, that is, from the Genghis Khan period, were examined. It has been seen that the states have weakened as a result of internal turmoil, and the weakened states have divided and formed other states. As a result, it was understood that the reason for the weakening was the inability to establish a strong authority in the mentioned states. The tribes in the states that did not have strong authority had a significant impact on the establishment and collapse of the khanates. In addition, it has been determined that the tribes penetrated the authorities of the khans who came to the throne of the khanate and weakened the state they were in as a result of their influence.

Keywords: Golden Horde, Eastern Dasht-i Kipchak, Ebu'l Hayr Khanate, Kazakh Khanate, Nogais.

Paper Type: Research

1. Giriş

Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kurulan ve kendi içlerinde cüz denilen muhtelif boy ve uruğları bir çatı altında toplayan Kazak Hanlığı, 1465-1730 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Kazak Hanlığı, kuruluşundan kısa süre sonra Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz adı verilen üç büyük yapılanmaya ayrılmış ancak bu yapılanmalar zorla da olsa uzunca süre tek çatı altında tutulmuştur. Hanlığın kuruluşundan itibaren bir yandan çevredeki devletlerle mücadele sürdürülürken diğer yandan da cüzler arası çatışmalar yaşanmıştır. Böylelikle, hanlığın bulunduğu bölge sürekli bir biçimde siyasî kargaşa alanı haline gelmiştir. Siyasî kargaşa ortamının temelinin ne olduğu ve Kazak Hanlığı'nın nasıl bir siyasî zemin üzerine inşa edildiği hususları çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmada Kazak Hanlığı tarihine girmeden, hanlığın kuruluş evresindeki yaşanan siyasî olaylar ele alınacaktır. Kazak hanlarının Cengiz Han soyundan gelmeleri sebebiyle de meselelere Cengiz Han sonrasında başlanacaktır.

¹ Umut YOLSEVER, Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Bölümü, umutyolsever44@gmail.com, ORCID ID orcid.org / 0000-0002-7035-4328

1206 yılında gerçekleştirilen kurultayda Cengiz Han'ı kendilerine han seçen Moğollar, hızlı bir şekilde askerî seferlere girişmişlerdir. Takip eden süreçte Moğollar; Kuzey Çin, Türkistan ve İran bölgelerini hâkimiyet altına almışlardır. Cengiz Han, 1227 yılında Tangutlar'a yapılan seferde hayatını kaybetmeden önce, ele geçirdiği toprakları oğulları Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy arasında uluslara bölerek paylaşmıştır. Cuci'ye Selenga Irmağı'nın batısında bulunan ve "Moğol atlarının tırnaklarının vardığı hudutlara kadar" olan tüm toprakları; Çağatay'a Kayalık ve Uygur ülkelerinden Ceyhun kıyılarına kadar olan toprakları; Ögeday'a Balkaş'ın doğusunu ve kuzeydoğusunda bulunan İmil, Tarbagatay, Kara İrtiş ve Ürüngü topraklarını; Tuluy'a ise baba ocağı Moğolistan toprakları bırakılmıştır (D'ohsson, 2014: 52, 169; Moğolların Gizli Tarihi, 2016: 190; Barthold, 2017: 137; Grousset, 2011: 264-265; Roux, 2001: 252).

Cuci, babası Cengiz Han'dan önce ölünce kendisine verilen topraklar onun oğullarına kalmıştır. Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmiu't Tenvârih* isimli eserine göre; Cuci'nin bilinen on dört oğlu vardır. Bunlar yaş sırasına göre; Orda, Batu, Berke, Berkeçar, Şeyban, Tangkut, Boal, Şilaukum, Şingar, Şimtai, Muhammed, Udur, Toka Timur ve Şinggüm'dür (Rashiduddin Fazlullah, 1999: 348). Ötemiş Hacı'nın *Çengiz-Nâme* adlı eserine göre; Cuci'nin oğulları içinde en çok bilinen veya bir başka deyişle en güçlüleri Orda ve Batu idi. Batu, Orda'nın kendisinden büyük olması ve onu babasının yerine koyması sebebiyle Cuci Ulusu'nun başına geçmesini istemiştir. Orda ise kardeşinin sert ve asi mizacı sebebiyle ulusun başına kendisi geçerse Batu'nun sözünü dinlemeyeceğini, bunun sonucunda da savaş çıkacağını belirtmiştir. Birbiri adına feragat eden iki kardeş Cuci Ulusu'nun başına geçecek isme karar veremeyince dedeleri Cengiz Han'a gitmişlerdir. Cengiz Han olası bir iç savaşın önüne geçmek için Cuci Ulusu'nu da kendi içinde bölerek altın eşikli Ak Orda'yı Batu'ya, gümüş eşikli Gök Orda'yı Orda'ya, çelik eşikli Boz Orda'yı ise Şeyban'a vererek Orda ve Şeyban'ı kardeşleri Batu'ya bağlı hale getirmiştir (Ötemiş Hacı, 2018: 31-32). Reşidüddin; Udur, Toka Timur, Şingar ve Şinggüm'ün ağabeyleri Orda'ya bağlı olduğunu ifade eder (Rashiduddin Fazlullah, 1999: 348). İfadeden anlaşılacağı üzere Cuci'nin diğer oğulları iki güçlü kardeş olan Batu ve Orda'ya bağlanmışlardır.

Batu Han, 1242 yılında Rusya ve Avrupa üzerine yapılan seferden dönmüş ve İdil boyunda Saray merkezli Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Mustafa Kafalı'ya göre; Ak Orda ve Gök Orda iki ayrı devlet olmayıp Türk geleneklerinde bulunan ikili teşkilat geleneğine göre yönetilen Altın Orda Devleti'nin parçalarıdır. Gök Orda, Altın Orda Devleti'nin sağ kısmı ve Siriderya bölgesini², Ak Orda ise Altın Orda Devleti'nin sol kısmını oluşturmaktadır (Kafalı, 2002: 681-683). İvanov'a göre Gök Orda³ toprakları Aşağı İdil'in sol kıyısından kuzeyde Uralların güney yamaçlarına, kuzeydoğuda ise İrtiş Havzası'na kadar bölgeden müteşekkildir (İvanov, 1958: 16). Altın Orda hanlarından Berdibek Han'a (1360) kadar Altın Orda Devleti Batu Han soyundan gelen kişiler tarafından yönetilmiştir (Kafalı, 2002: 681-683). Gök Orda her ne kadar özerk yapıda olup Ak Orda'ya bağlı görünse de bu bağlılık sadece görünüşte olmuştur. Reşidüddin, Moğol Hanı Mengü'nün Batu'ya mektup yazarken önce Orda'nın adına yer verdiğinden bahseder. Yine Reşidüddin'e göre; Orda'dan itibaren onun soyundan hiç kimse Batu ve Batu'nun soyundan isimlerin huzuruna gitmemiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1999: 348).

Altın Orda Devleti'nin başına sırasıyla Batu Han (1242-1255), Berke Han (1256-1266), Mengü Timur Han (1266-1282), Tuda Mengü Han (1282-1287), Tula Buka Han (1287-1291), Tokta Han (1291-1313), Özbek Han (1313-1342), Tinibek Han (1342-1243), Canibek Han (1343-1357) geçmiştir (Kemaloğlu, 2015: 340). Ancak Canibek Han, Altın Orda Devleti'nin huzurlu günlerinin son hanıdır. Canibek Han 1356'da Tebriz'i ele geçirdikten sonra oğlu Berdibek'i Azerbaycan'da bırakarak ülkesine doğru yola çıkmıştır. Canibek Han dönüş yolunda hastalanmış ve emirlerinden Toğlu Bay, Berbidek'e durumu haber verip tahta

² Cengiz Han'ın taksimine göre Orda, Selenga Nehri'ne kadar olan bölgeleri yani Kazakistan, Kuzey Özbekistan ve Batı Sibirya'yı yönetmiştir.

³ İvanov, çalışmasında Ak Orda (Белая Орда) ifadesini kullanmıştır. Ancak çalışmamızda Mustafa Kafalı'nın önerisini benimseyip bölgenin ismini Gök Orda olarak kullandığımız için parça bütünlüğü muhafaza edilmeye çalışılmıştır.

geçmek için hazırlanmasını istemiştir. Babasının yanına gelen Berbidek, Canibek Han'ın iyileştiğini görünce tahta geçmek için Toğlu Bay'ın tavsiyeleri ile babasını idam ettirmiştir ve 1357 yılında Altın Orda Devleti'nin başına geçmiştir. Berbidek Han daha sonra on iki kardeşinin de canını almış, yalnızca kendi oğlunu sağ bırakmıştır (Yakubovskiy, 1976: 164-166). Kısa zaman sonra oğlu da ölmüştür. Oğlunun ölümünün ardından gam deryasına düşen Berdibek Han kendini içkiye vermiş ve 1359'da hayatını kaybetmiştir. Onun ölümüyle birlikte Batu Han ile başlayan Ak Orda Hanedanı sona ermiş ve Altın Orda'nın çöküş süreci başlamıştır (Kemaloğlu, 2015: 97).

2. Altın Orda'nın Çöküşü Sırasında Doğu Deşt-i Kıpçak

Batu Han soyunu ortadan kaldıran Berdibek Han'ın ölümünün ardından devlet içerisinde çeşitli bağımsızlık hareketleri oluşmaya başlamıştır. Bunda, otoriteyi yok eden Mamay Mirza'nın rolü elzemdir. Altın Orda emirlerinden Mamay Mirza, devletin kontrolünü ele geçirmiştir. Ancak Mamay Mirza, Cengiz Han soyundan gelmediği için kendisine meşruiyet kazandırmak amacıyla 1360-1380 yılları arasında yirmiye yakın kukla han tahta geçirmiştir (Kemaloğlu, 2015: 97). Altın Orda Devleti'nin başında otoriter bir han'ın bulunmaması ezelden beridir özerk yaşayan Gök Orda'nın bağımsızlığına giden süreci hızlandırmıştır.

Bağımsızlığa giden süreci hızlandırmıştır diyoruz çünkü daha Özbek Han devrinde (1313-1342) Gök Orda'nın başındaki Mübarek Hoca, Altın Orda'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Sıgnak'ta bulunan 1327-1329 tarihli sikkelerde "*Adaletli Sultan Mübarek Hoca Tanrı Onun Hanlığını Uzatsın*"⁴ yazmaktadır. Ancak Özbek Han, Mübarek Hoca üzerine yürüyerek bu bağımsızlığa engel olmuştur. Fakat yıllar sonra daha müsait bir fırsat bulan Orda'nın soyundan Urus Han bağımsızlığını ilan etmiş ve 1361-1377 yılları arasında Gök Orda'nın hanlığını yapmıştır. Sıgnak, Orda soyunun ikamet ve mezar yerleri olmuştur (Klyashorniy ve Sultanov, 1992: 196-198). İvanov da Sıgnak'ın Gök Orda'nın merkezi olduğunu kaleme almıştır (İvanov, 1958: 17). Yine Saraycık, Savran, Cend, Barçkend, Otrar; Orda'nın soyundan gelenlerin yönetimleri altında bulunan yerlerdir. Şeyban soyundan gelenler ise Orta İrtiş'te ikamet etmişlerdir. Urus Han bağımsızlığını ilan ettikten sonra Sıgnak, Barçkend, Cend, Savran ve Otrar'a çeşitli medreseler, hanlar, mescitler ve muhtelif yapılar inşa ettirmiştir (Klyashorniy ve Sultanov, 1992: 196-198).

Urus Han, Gök Orda şehirlerini güçlendirip kalkındırırken Siriderya'nın aşâğılarından Timur ve Toktamış tehlikesi gün yüzüne çıkmıştır. Eski Çağatay Hanlığı topraklarında 1370'lerde hâkimiyet kuran Timur (Aka, 2017: 12), Doğu Deşt-i Kıpçak'ta söz sahibi olmaya başlamıştır. Urus Han, Mangışlak yöneticisi olan kardeşi Toy Hoca'yı, kararlarına uymadığı için öldürmüştür (İvanov, 1958: 19-20). Toy Hoca'nın oğlu Toktamış da aynı kaderi yaşamamak adına 1376'da Timur'a sığınmıştır (Şerefüddin Ali Yezdi, 2019: 117). Urus Han ile birlikte güçlenmeye başlayan Gök Orda'nın, Ak Orda'yı da kontrol altına alıp Altın Orda Devleti'ni tekrar bir araya getirme ihtimalinin kendisine tehdit oluşturabileceğini öngören Timur, Toktamış'ı kullanarak rakibini zayıflatmak istemiştir (Gumilev, 2013: 288). Bu sebepten dolayı Toktamış, Timur Devleti'nde muazzam şekilde karşılanmıştır. Toktamış, Timur'un hizmetine girdikten sonra Timur ona Savran'ı ve Gök Orda'nın merkezi kabul edilen Sıgnak kentlerini vermiştir (Şerefüddin Ali Yezdi, 2019: 118). Toktamış'ın emrine ordu da veren Timur onu Urus Han üzerine göndermiştir. Toktamış, Urus Han'ın oğlu Kutluk Buka'ya yenilmiştir ancak savaş esnasında Kutluk Buka da bir ok darbesi sonucu ölmüştür. Mağlup olan Toktamış yeniden Timur'a sığınmış, Timur emrine yeni bir ordu vermesine rağmen Toktamış bu sefer de Urus Han'ın diğer oğlu Toktakiya'ya yenilmiş ve bir kez daha Timur'a sığınmıştır. Urus Han, oğlu Kutluk Buka'yı öldürdüğü gerekçesi ile Toktamış'ın kendisine teslim edilmesini istemiştir (Aka, 2017:

⁴ "Султан Правосудный Мубарак Ходжа Да Продлим Бог Царство Его". (Klyashorniy ve Sultanov, 1992: 196)

3-15). Lakin Timur, Urus Han'ın talebini reddedip cevabı şu olmuştur: “*O bize sığınmıştır. Ben onu kimseye vermem. Ama savaş diyorsanız, biz hazırız*”⁵ (Şerefüddin Ali Yezdî, 2019: 119). Urus Han, Timur tarafından reddedilmesinin ardından ordusunun başına geçerek Timur üzerine yürümüştür. Bu sırada yani 1377’de Urus Han ölmüştür. Klyaştorniy ve Sultanov’a göre; Urus Han’ın eceliyle mi yahut hastalanarak mı öldüğü konusunda farklı düşünceler vardır ancak ölüm nedeni belli değildir (Klyaştorniy ve Sultanov, 1992: 201).

Urus Han’dan sonra Toktakiya başa geçmiş ancak o da kısa süre sonra hayatını kaybedince yönetim Timur Melik Oğlan’a geçmiştir. Ancak Timur Melik Oğlan’ın vaktini içki ve eğlence ile geçirmesi Toktamış’a kaybettiği savaşların intikamını almak için fırsat doğurmuştur (Aka, 2017: 14-15). Gumilev, Toktakiya için şöyle demektedir: “*Yaptığı tek şeyi beylerini ve nökerlerini tedirgin edecek şekilde yemek yemek ve uyumaktır*” (Gumilev, 2013: 289). Timur bir kez daha Toktamış’ı Gök Orda üzerine yollamış ve bu sefer Toktamış zafer elde etmiştir. Toktamış, Gök Orda’yı ele geçirmiş ve yönünü Ak Orda’ya, Mamay Mirza üzerine çevirmiştir. 1380 yılında Don Nehri’ne dökülen Kalka Irmağı’nda Mamay Mirza’nın ordusunu yenen Toktamış, Ak Orda’nın da hâkimi olup eskiden olduğu gibi bu iki Orda’nın birleşiminden oluşan Altın Orda Devleti’nin başına geçmiştir (Kemaloğlu, 2015: 105).

Timur’un kontrolündeki Harezmi hariç, eskiden Altın Orda’ya ait toprakları geri almaya başlayan Toktamış, sayesinde güçlendiği Timur’a sadakatinden uzaklaşmaya başlamıştır. 1386-1387 kışında Timur Karabağ’da bulunurken Toktamış’ın askerleri Derbend’i geçerek saldırıya başlamışlardır. Ancak Timur’un oğlu Miranşah komutasındaki ordu Toktamış’ı mağlup ederek onu çekilmeye zorlamıştır. Miranşah’a yenilen Toktamış pes etmemiş ve Timur’un Güney İran’da bulunmasını fırsat bilerek 1387’de Mâverâünnehr’e gelerek buraları yakıp yıkmış hatta Buhara’yı ele geçirmeye çalışmıştır (Aka, 2017: 21-22). Toktamış’ın ağır bir mağlubiyet almadan durmayacağını iyi bilen Timur, 1390 yılında Toktamış’a karşı ilk seferine çıkmıştır. Yesi, Karaçuk ve Savran üzerinden Doğu Deşt-i Kıpçak’a giren Timur ve ordusu 1391 yılında Kunduzca mevkiinde Toktamış’ı mağlup etmiştir (Şerefüddin Ali Yezdî, 2019: 192-193). Lakin mağlubiyet yaşamaya alışkın olan Toktamış gücünü topladıktan sonra 1395’te yeniden Derbend’i geçerek Timur’a saldırmıştır. 1395’te Terek kıyısında yapılan savaşta da yenilen Toktamış bir kez daha kaçmıştır. Timur yıllar önce Toktamış’a yaptığı gibi bu sefer de Urus Han’ın oğlu Kayırcak Oğlan’ın emrine ordu vererek ona hanlık alametleri vermiştir (Aka, 2017: 29). Timur daha evvel kendisinden kaçan Toktamış’ın peşini bıraktığında olanları görmesinden dolayı bu sefer takibi bırakmamıştır. Özi Nehri’ne kadar Toktamış’ı takip eden Timur onu Balkanlar’a doğru sürmekte muvaffak olmuştu (Yakubovskiy, 1976: 258-259). Daha sonra Moskova’ya kadar tüm toprakları yağmalayan Timur, göçerlere de büyük zarar vermiştir. İbni Arabşah, bu sefer esnasında Saray, Saraycık, Astarhan gibi Altın Orda’nın mühim yerleşim yerlerinin Timur’un ordusu tarafından harabeye çevrildiğini kaleme almıştır (İbni Arabşah, 2012: 142). Şerefüddin Ali Yezdî, Toktamış’ın ordusunun mağlup edildikten sonra Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan kabilelerin yağmalandığını ifade etmektedir (Şerefüddin Ali Yezdî, 2019: 255). Safargaliev’e göre; Timur tarafından yağmalanan göçer nüfus sefil bir hayat sürmeye başlamıştır. Göçerlerden pek çoğu Orta Asya’ya götürülmüştür (Safargaliev, 1960: 172). Götürülen bu göçerlerin Timur Devleti’nin nüfusunu arttırmak amacıyla yapıldığı barizdir. Ancak hangi boyların ve kavimlerin götürüldüğü hakkında kaynaklarda bilgi yoktur.

Timur’un 1396’da Altın Orda topraklarından ayrılmasından sonra oluşan yönetim boşluğunda, Cuci Ulusu içerisinde çeşitli bağımsız hanlar ve beyler belirmeye başlamıştır. Bu da Berdibek Han’dan sonra Altın Orda Devleti’nde başlayan çözülme sürecini zirve noktaya taşımıştır. İdil kıyısında ve Saray’da Timur’a bağlı Kayırcak Oğlan, Astarhan taraflarında Timur Kutluk, Yayık taraflarında Edige ve Kırım’da Taş Timur hâkimiyet sürmeye başlamıştır (Safargaliev, 1960: 174).

⁵ “Ul bizge sığınib kelib tutur. Men anı hiç kimge bermesmen. Amma urus desengiz tavar turubturbiz”. (Şerefüddin Ali Yezdî, 2019: 119).

Yayık Nehri'nin doğusunda ikamet eden Mangıtlar'dan olan Edige'nin kabilenin başına geçmesinden sonra Mangıtlar yahut diğer adları ile Nogaylar da tarih sahnesine çıkmıştır. Mangıtların yurtlarının etrafı Ak Orda ve Gök Orda gibi uluslar ile çevrilidir. Bu sebepten Mangıtlar bağımsız olmamakla birlikte özerk bir yapıya sahiptirler (Trepavlov, 2002: 72-75). Kabilesinin gücü ile daha Mamay Mirza ve Toktamış Han dönemlerinde devlet işlerine karışmaya başlayan Edige, Timur'un çekilmesinden sonra devlet içindeki en güçlü figür olmuştur. Tıpkı Mamay Mirza gibi Edige de Cengiz Han soyundan olmadığından dolayı kendisine meşruiyet kazandırmak amacıyla kukla hanları başa getirmiştir. Edige her ne kadar devletin başına kukla hanlar getirirse de esas otorite kendisi idi. Bu da devletin bir nebze de olsa dağılmasının önüne geçmekteydi. Lakin Edige'nin 1419'da öldürülmesinden sonra Altın Orda'da sonu gelmeyen taht mücadeleleri başlamış ve otoritenin tamamen yok olması ile Altın Orda Devleti'nden Sibir Hanlığı, Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astarhan Hanlığı, Nogay (Mangıt) Ordası ve Ebu'l Hayr Hanlığı gibi muhtelif hanlıklar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Kemaloğlu, 2017: 130-132).

3.Ebu'l Hayr Hanlığı ve Göçer Özbekler

Altın Orda Devleti'nden ayrılan çeşitli devletler bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Ancak çalışmamızın esas bölgesi Doğu Deşt-i Kıpçak olması sebebiyle yalnızca Ebu'l Hayr Hanlığı, Nogay Ordası ve Sibir Hanlığı'na değinilecektir. 1420'lerde Mangıtlar'ın yanı sıra Şeyban soyundan gelenler tarafından da yönetilen Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Cumaduk b. Sufi, Sarısu ve Emba arasını; Mahmud Hoca b. Kağan Bek, Tobol ve İşim arasını; Mustafa b. Musa, İşim'in sol kıyısında bulunan Atbasar dolaylarını; Devlet Şeyh b. İbrahim, İrtiş Nehri'nin sol kıyısından Tobol ile birleştiği yere kadar olan bölgeleri idare etmişlerdir (Trepavlov, 1958: 95-96). Gök Orda'ya bağlı bu topraklarda Burkut, Kiyat, Koşçi, İycan, Kongrat, Uşun, Utaci, Nayman, Cat, Karluk, Kenegec, Durman, Kurlaut, Tubai, Mangıt, Nukuz, Tangut, Uygur, Hitay, Taymas, Eçki, Tuman-Ming gibi Türk (Kıpçak)-Moğol kökenli boylar ikamet etmiştir. Örneğin Kongrat, Nukuz ve Kiyat boyları Moğol'dur. Daha Berdibek Han'ın ölümünden itibaren yukarıda belirtilen uluslar ile boylar arasında sonu gelmek bilmeyen savaşlar ve daima birbirlerini yağma etme korkusu, güçlü bir askerî lider etrafında toplanmayı zorunlu kılmıştır (Ahmedov, 1965: 16, 46).

Şeyban soyundan gelen Ebu'l Hayr Han, 1412'de ejderha yılında dünyaya gelmiştir ve küçük yaşta kimsesiz kalmıştır. Kimsesiz kalan Ebu'l Hayr yine kendisi gibi Şeyban soyundan Cumaduk Han'a sığınmıştır. Cumaduk Han'ın Mangıtlar ile yaptığı savaşta yenilmesi ve öldürülmesi üzerine Ebu'l Hayr Mangıtlar tarafından esir edilmiştir. Ancak Mangıtlar, 16 yaşındaki Ebu'l Hayr'ı serbest bırakmışlardır (Klyaştorniy ve Sultanov, 1992: 218). Trepavlov'a göre; Mangıtlar'dan Edige'nin akrabası olup olmadığı bilinmeyen Sarıg Şiman (Trepavlov, 2002: 97), Ahmedov'a göre ise yine Mangıtlar'dan Alaşa Bahadır, Ebu'l Hayr'ın ilk yıllarında onun yanında olmuştur. Ebu'l Hayr'ı destekleyen isim konusunda kesin bir fikir birliği olmasına rağmen Mangıtlar'dan güçlü bir destek edindiği kesindir. Mangıtlar'dan da destek alan Ebu'l Hayr'a daha sonra Kiyat, Durman, Koşçi, Utaci, Nayman, Durman, Taymas, Cat, Hitay, Uygur, Karluk, Uşun, Kurlaut, Eçki, Tuman-Ming, Tangut, Kongrat boylarının yanı sıra Seyyidler'den Kul Muhammed ve Kara Said de destek vermiştir. Bunların yanı sıra irili ufaklı iki yüz kadar boy ve uruğ, Ebu'l Hayr'ı desteklemiştir (Ahmedov, 1965: 46).

Ebu'l Hayr arkasına aldığı güçlü destek ile Gök Orda toprağı Tura'ya 1428'de sefer düzenlemiştir. Tura'nın yöneticileri Adab Bek, Kepek Hoca ve diğer şehir soyluları direnmeden Ebu'l Hayr'a itaat etmişlerdir. Ebu'l Hayr'a karşı neden direnilmediği belli olmamakla birlikte Altın Orda topraklarında yaşanan karışıklıklardan bıkan şehir yöneticilerinin bir otorite altına girmek istemeleri etkili olmuş olabilir. Tura'ya girildikten sonra 1428'de Ebu'l Hayr, Altın Orda'dan ayrılarak on yedi yaşında han ilan edilmiş, adına hutbeler okunmuş ve paralar bastırılmıştır. Böylece Ebu'l Hayr Hanlığı veya diğer ismiyle Özbek Hanlığı, Cuci Ulusu'nun enkazı üzerine kurulmuş hanlıklardan biri olmuş ve Tura, 1446'ya kadar Hanlığa başkentlik yapmıştır (Ahmedov, 1965: 48).

Özbek Hanlığı ve Özbek halkı Ebu'l Hayr ile birlikte ortaya çıkmıştır. Yakubovskiy'e göre; Altın Orda Han'ı Özbek Han ile birlikte hareket eden askerlere Özbekli anlamına gelen Uzbekiyan denilmiştir (Yakubovskiy, 1976: 194-195). Yakubovskiy'nin düşünceleri Zeki Velidi Togan tarafından da teyit edilmektedir

(Togan, 1981: 31). Mehmet Saray, Özbek Türkleri adlı çalışmasında tıpkı Osmanlı ve Selçuklu dendiği gibi Özbek Han'ın peşinden gidenlere de Özbekli dendiği fikrini ortaya koymuştur (Saray, 1993: 13). Daha sonra Gök Orda'da yaşayan göçerler için Özbek ismi kullanılmaya başlanmıştır. Özbek adının neden Ak Orda'da değil de Gök Orda'da kullanıldığına dair fikir yürütülürse: Özbek Han'ın peşinden gidenlerin daha sonra Gök Orda topraklarına gittikleri düşünülebilir. Ancak Özbek adına bakılırsa tıpkı Tatar adı gibi çeşitli Türk ve Moğol kavimlerinin birleştirici adı olduğu, daha sonra da etnik bir anlam kazandığı görülür. Ahmedov, XVI. yüzyılın başında Özbek toplumunu oluşturan üç halktan bahsediyor. Bunlar Şeybaniler, Kazaklar ve Mangıtlardır (Ahmedov, 1965: 16).

Ebu'l Hayr'ın 1428'de Tura'da gerçekleştirilen hanlık töreninde Edige'nin akrabası olan Mangıtlar'dan Vakkas Bey'in adı duyulmuştur. Ebu'l Hayr'ın ilk dönemlerinde yanında bulunan Mangıtlar'dan Sarıg Şıman veya Alaşa Bahadır ismi kaybolmuş onun yerini Vakkas Bey almıştır. Trepavlov'a göre; Vakkas Bey başlangıçta Ebu'l Hayr'ın yanında yer almamış lakin daha sonra etrafına muhtelif boy ve uruğları toplayıp Tura'yı ele geçirdikten sonra ona katılmıştır (Trepavlov, 2002: 98). Vakkas Bey'in neden daha sonra Ebu'l Hayr Han'a katıldığı düşünülürse, burada Mangıtlar arasında çıkan iç karışıklık sonucunda kendisini koruyacak güçlü bir han araması ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Yine Trepavlov'a göre; Vakkas Bey, 1430-1440 yılları arasında Ebu'l Hayr Han'ın ordularını yönetmiştir (Trepavlov, 2002: 98). Verilen bilgidan anlaşılacağı üzere Vakkas Bey ya askerlik konusunda maharetliydi ya da Mangıtlar sayıca fazlalardı ki Ebu'l Hayr Han, Vakkas Bey'e ordu komutanlığını vererek Mangıtlar'ı yanında tutmaya çalışıyordu.

Ebu'l Hayr Han, Tura'nın ele geçirilmesinden bir yıl sonra Şeyban soyunu birleştirmek amacıyla yukarıda belirtilen Şeyban soyundan Mahmud Hoca'nın üzerine yürümüştür. Ebu'l Hayr Han, Mahmud Hoca'yı Tobol kıyısında mağlup etmiş ve Mahmud Hoca öldürülmüştür. Daha sonra Mahmud Hoca'nın Orda'sı yağmalanmış ve ulusu Ebu'l Hayr Han'ın ulusuna katılmıştır. 1428-1431 gibi kısa sürede Ebu'l Hayr tüm Şeyban Ulusu'nu bir araya getirmiştir ve üzerlerinde hâkimiyet kurmuştur. 1431'de Ebu'l Hayr Han Timur'un oğlu Şahruh yönetimindeki Timurlular Devleti'ne sefer düzenlemiştir. Harezmi'nin başkenti Ürgenç'i kuşatan Ebu'l Hayr Han, Harezmi'nin hâkimi Timurlu Emir İbrahim'e elçi göndermiştir. Ebu'l Hayr Han gönderdiği elçi ile Cengiz Han'dan beri Ürgenç'in Cuci ve onun neslinden olanlara ait olduğunu, bundan dolayı şehri derhal kendisine teslim etmesini istemiştir. Ürgenç'in önde gelenleri ve din adamları Emir İbrahim'e isteğin kabul edilmesi için baskı yapmışlardır. Ebu'l Hayr Han'ın isteğini kabul eden Emir İbrahim Ürgenç'i direniş göstermeden teslim etmiştir. Özbekler, Ürgenç'e girdikten sonra Ebu'l Hayr Han Ürgenç'in eski yöneticilerinin büyük emek ve özenle topladıkları hazinenin açılmasını emretmiştir. Hazinenin kapısına iki önemli emir dikildikten sonra tüm askerler, komutanlar, hanın yakınları ikişerli olarak hazine odasına girmişler ve taşıyabildikleri kadar altın ile mücevheri alarak dışarı çıkmışlardır (Ahmedov, 1965: 48-50). Fakat Ürgenç'te fazla barınamayan Özbekler geri çekilmişlerdir. İsmail Aka bunun sebebinin iklim olduğunu belirtir (Aka, 2017: 95). Trepavlov ise bunu 1420'lerin sonunda Deşt-i Kıpçak'ta yaşanan sert bir kuraklığın ve ülsar salgının pek çok insanı öldürmesine bağlar (Trepavlov, 2002: 97). İki isim de çekilmenin sebebinin farklı nedenlere bağlamalarına rağmen ortak bir düşünce vardır: O da Özbeklerin çevresel sebeplerden dolayı çekilmeleridir. Timurlular üzerine yapılan seferden sonra 1431-1446 yılları arasında Ebu'l Hayr Han topraklarını genişletmek amacıyla hiç savaş yapmamıştır. Bunun sebebi ilk günden itibaren kendisine tamamen itaat etmeyen ve söz geçiremediği Şeybani soyundan İbak Han, Burke Sultan ve Urus Han soyundan gelen Canibek ve Kerey gibi isimlerin varlığıdır (Ahmedov, 1965: 55).

1444-1446 yılları arasında Timurlu Şahruh, torunu Muhammed ile veraset konusunda savaşa tutuşmuştur, daha sonra Uluğ Bey'in de olaya müdahil olması sonucu Timurlu Devleti'nde yaşanan kargaşalardan faydalanan Ebu'l Hayr Han, Siriderya'ya doğru harekete geçmiştir (Aka, 2017: 100-102). Siriderya boylarındaki Sozak, Akkorgan, Özgent, Aruk ve Sıgnak şehirleri 1446'da Ebu'l Hayr Han tarafından ele geçirilmiştir. Hanlığın başkenti, Tura'dan Sıgnak'a taşınmış ve burası 1468'de Ebu'l Hayr Han ölüp hanlık yıkılana kadar başkent olarak kalmıştır (Pişçulina, 2013: 164-165).

4.Ebu'l Hayr Hanlığı'nın Yıkılışı ve Kazak Hanlığı'nın Ortaya Çıkışı

Ebu'l Hayr Hanlığı batıda Yayık'tan doğuda Balkaş Gölü'ne, güneyde Siriderya'nın aşağısından kuzeyde Tobol'dan İrtiş'e kadar çok geniş bir bölgeye sahiptir (Pişçulina, 2013: 163). 1440'larda Mangıtlar'dan Vakkas Bey ölmüş daha sonra oğlu Musa Bey ve kardeşi Abbas Bey beraberlerine aldıkları Mangıtlar ile Ebu'l Hayr Han'a itaat etmeyerek merkezleri Saraycık olmak üzere kendi topraklarında bağımsız yaşamaya başlamışlardır (Trepavlov, 2002: 100-101). 1457'de Ebu'l Hayr Han'ın büyük bir hazine biriktirdiğini işiten Uz Timur Tayşi komutasındaki Moğol kökenli Kalmuklar, Sıgnak'a doğru yürümüşlerdir. Kalmukların geldiğini haber alan Ebu'l Hayr Han, Sıgnak civarındaki Kök Koşan mevkiinde düşmanını beklemeye başlamıştır. Ebu'l Hayr Han, Kalmuklar karşısında ağır bir yenilgi almış ve Sıgnak şehrinin güçlü duvarlarının arkasına sığınmıştır. Karşılarında başka direniş görmeyen Kalmuklar yağma yapıp geri dönmüşlerdir (Klyaştorniy ve Sultanov, 1992: 223). Kalmukların galibiyet kazanıp geri dönmelerinin akabinde de Ebu'l Hayr Hanlığından kopuşlar başlamıştır (Berber, 2021: 18).

Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî isimli meşhur eserinde Ebu'l Hayr Han'ın fitne çıkardıkları gerekçesiyle Canibek ve Kerey'in öldürülmesini istediğini iki kardeşin de bunu önceden sezip Moğolistan'a kaçtıklarını anlatmaktadır (Mirza Haydar Duğlat, 2019: 447). Canibek ve Kerey ayrılarak Moğolistan'a, Çağatay soyundan gelen İsen Buka Han'ın yönetimi altına girmişlerdir. İsen Buka Han, onlara Çu Nehri vadisini yurt olarak vermiş ve Kerey de halkı tarafından han ilan edilmiştir. Yine Mirza Haydar Duğlat, Kazak sultanlarının (1465-1466) yılında hâkimiyetlerinin başladığını ifade etmektedir (Mirza Haydar Duğlat, 2019: 246). Böylece Canibek ile Kerey, Ebu'l Hayr Han'dan memnun olmayan ve ona itaat etmeyen boyların ve budunların göç ettikleri bir bölge kurmaya başlamışlardır (İvanov, 1958: 30). Canibek ve Kerey etrafında toplanan topluluğa zaman içerisinde Kazak, kurdukları hanlığa ise Kazak Hanlığı denilmeye başlanmıştır. Osman Yorulmaz'a göre ise; *"Altın Orda Devleti'nin dağılma aşamasında, Cuci'nin oğulları Şeyban ve Tokay Timur nesilleri arasındaki mücadeleye bağlı olarak Doğu Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan boy ve uruğlar, XV. yy.ın ortalarından itibaren Kazak adı altında yeni bir siyasi kimlikle tarih sahnesine çıktılar"* (Yorulmaz, 2013: 11). Mirza Haydar Duğlat: *"Onlar öncelikle halkların ana kitlesinden ayrıldıkları ve bir zaman fakir ve avare dolaştıkları için Kazak adını aldılar. Sonraları bu isim onlara yapışıp kaldı"* demektedir (Mirza Haydar Duğlat, 2019: 447). İvanov'un XIII-XIV. yüzyıllar arasında yazılan doğu sözlüklerini inceleyip edindiği bilgilere göre; Kazak, *"Devletinden, kabilesinden ya da boyundan ayrılmak zorunda kalarak hayatını maceracı olarak sürdüren"*⁶ anlamına gelmektedir ki Canibek ve Kerey'in yaptıklarının tam karşılığıdır (İvanov, 1958: 38).

Ebu'l Hayr Han, Kazaklar üzerine yürürken 1468'de ölmüştür (Pişçulina, 2013: 164). Ebu'l Hayr Han'dan sonra yerine oğlu Şeyh Budak geçmiştir. Uzun zamandır itaat etmeyen Sibir Hanlığı'nın kurucusu Şeyban soyundan İbak Han, yine Şeyban soyundan Burke Sultan, Mangıtlar'dan Abbas Bey ve Musa Bey, Kazaklar'dan Canibek ve Kerey Hanlar birleşerek 1470'de Şeyh Budak'ı öldürmüşlerdir (Trepavlov, 2002: 103).

Sonuç

Doğu Deşt-i Kıpçak toprakları üzerinde, Altın Orda Devleti'nin çökmeye başlamasından sonra meydana gelene otorite boşluğu, bölgenin uzun yıllar bir siyasî kargaşa ortamına girmesine neden olmuştur. Bu siyasî kargaşa ortamında, Altın Orda hükümdarlarının soyundan gelenler tarafından küçük hanlıklar kurulmuş ve her biri kendi bölgesinde otoritelerini sağlamlaştırma çabasına girmişlerdir. Nitekim Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarında bulunan boy ve uruğlar, bu hanlıkların teşekküllerinde önemli bir konuma sahiplerdir. Deşt-i Kıpçak topraklarında özellikle Moğol akınlarının etkisiyle meydana gelen göçler, önemli kabilelerin burada nüfuz sahibi olmalarını sağlamıştır. Bu kabileler, hanlıkların kurulmasına

⁶ "Отделившемся от своего государство, племени или рода и принужденному вести жизнь искателя приключений" (İvanov, 1958: 38)

önemli etkide buldukları gibi hanlık tahtına geçen hanların da otoritelerine nüfuz etmişlerdir. Bu sebeple Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarında oluşan hanlıkların teşekküllerini burada bulunan kabileler aracılığıyla sağlamlaştırılmaları gözden kaçırılmamalıdır. Altın Orda Devleti'nin yıkılışının ardından siyasi ve sosyal bazı olayların meydana getirdiği olumsuzluklar neticesinde kendilerini Altın Orda Devleti'nin varisleri olarak adlandıran hanlıklar da varlıklarını uzun süre devam ettirememişlerdir. Bu sebeple Türk yurdu haline gelen bölgelerde otorite boşluğundan ötürü Rus nüfuzu etkin olmaya başlamış ve sonuçta Rus yöneticileri kuvvetlerini giderek artırmışlardır. Sonuç olarak Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarında kurulan hanlıkların her biri kendilerini Cuci Ulusu topraklarının varisleri olarak görerek, bölgede hâkimiyetlerini sağlamlaştırmaya çalıştıkları ve bu çaba neticesinde de daimi olarak birbirlerini zayıflattıkları görülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni alma gerekliliği yoktur. Etik kurul izni bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum ve kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Ahmedov, B. A. (1965). Gosudarstvo Koçevih Uzbekov. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Aka, İ. (2017). Timur ve Devleti. Ankara: TTK.
- Barthold, V. V. (2017). Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. (Çev. R. H. Özdem). (Yay. Haz. K. Y. Kopraman, İ. Aka). Ankara: TTK
- Berber, O. (2021). Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri. Ankara: TTK.
- D'ohsson, A. (2014). Moğol Tarihi. (Çev. E. Kalan). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Grousset, R. (2011). Stepler İmparatorluğu. (Çev. H. İnalçık). (Yay. Haz. E. Tokdemir, M. Dönmez). Ankara: TTK.
- Gumilev, L. N. (2013). Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları. Cilt II. (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yay.
- İbni Arabşah. (2012). Acâibu'l Makdûr. (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yay.
- İvanov, P. P. (1958). Oçerki po İstorii Sredney Azii. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Kafalı, M. (2002). Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları. Türkler Ansiklopedisi içinde (Cilt VIII, 678-704. ss.). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Kemaloğlu, İ. (2015). Altın Orda ve Rusya. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kemaloğlu, İ. (2017). Altın Orda Devleti. H. Alan, İ. Kemaloğlu (Ed.), Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları içinde (98-149. ss.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Klyaçtorniy, S. G. ve Sultanov, T. İ. (1992). Kazahstan Letopis Treh Tısaçetiy. Alma-Ata.
- Moğolların Gizli Tarihi. (2016). (Çev. A. Temir). Ankara: TTK.
- Ötemiş Hacı. (2018). Çengiz-Nâme. (Yay. Haz. İ. Kemaloğlu). Ankara: TTK.

- Pişçulina, K. A. (2013). Moğol Devrinde Kazakistan. A. Kara (Ed.), Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar içinde (145-172. ss.). İstanbul: Selenge Yay.
- Rashiduddin Fazlullah. (1999). Jami'u't-Tavarikh: Compendium at Chronicles: A History of the Mongols Part Two. (Çev. Thackston, W. M.) (Yay. Haz. Tekin, Ş., Tekin, G. A.). Harvard: Harvard University Departman of Near Eastern Language and Civilization.
- Roux, J. P. (2001). Moğol İmparatorluğu Tarihi. (Çev. A. Kazancıgil, A. Bereket). İstanbul: Kabcacı Yay.
- Safargaliev, M. G. (1960). Raspad Zolotoy Ordı. Saransk: Mordovskoye Knijnoye İzdatelystvo.
- Saray, M. (1993). Özbek Türkleri. Yeni Türk Cumhuriyetleri Serisi 4. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Şerefüddin Ali Yezdî. (2019). Emîr Timur (Zafername). (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yay.
- Togan, Z. V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Trepavlov, V. V. (2002). İstoriya Nogayskoy Ordı. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Yakubovskiy, A. Yu. (1976). Altın Ordu ve Çöküşü. (Çev. H. Eren). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Yorulmaz, O. (2013). Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler. Ankara: TTK.